

Agata Aleksandra Kluczek

(University of Silesia in Katowice, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-0852-0572>

e-mail: agata.kluczek@us.edu.pl

Krajobraz początków Rzymu. Uwagi o wyobrażeniach na rzymskich monetach

Landscape of the Origins of Rome. Notes on the Iconography of Roman Coins

ABSTRACT

The study presented here deals with pictorial representations of the so-called numismatic landscape of the origins of Rome. The subject of interest is the principal, being the centre, or secondary, usually serving as background, element placed on the reverses of the coins and medallions that form the basis of the analysis. It focuses on landscape elements as a supplement to the image of the she-wolf, Romulus and Remus, placed on republican, imperial, and provincial coins. These elements are a tree, a grotto or rock, a mountain. Usually, the centre of their references is Rome (and its environs). However, in some representations on provincial coins, these secondary details are elements of the local scenery or simply an abstract mythological landscape.

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Agata Aleksandra Kluczek, the Institute of History of the University of Silesia in Katowice, 11 Bankowa Street, Katowice 40-007, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Scientific research co-financed by the funds granted under the Research Excellence Initiative of the University of Silesia in Katowice				
SUBMITTED: 2022.02.14	ACCEPTED: 2023.12.08	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

Key words: Roman republican coin, Roman imperial coin, Roman provincial coin, coin's iconography, she-wolf, foundation's myth

STRESZCZENIE

Prezentowane studium dotyczy graficznych wyobrażeń tzw. numizmatycznego krajobrazu początków Rzymu. Przedmiotem zainteresowania są prymarne, pozostające w centrum, lub drugorzędne, zazwyczaj dające tło, elementy umieszczone na rewersach monet i medalionów, stanowiących bazę dla analizy. Skupia się ona na elementach krajobrazu jako dopełnienia obrazu wilczycy, Romulusa i Remusa, umieszczonego w ikonografii monet republikańskich, imperialnych, prowincjonalnych. Elementami tymi są drzewo, grotka lub skała, góra. Zazwyczaj centrum ich odniesień jest Rzym (a także jego okolica), jednak w niektórych rozwiązaniach w mennictwie prowincjonalnym te szczegóły drugorzędne stanowią elementy krajobrazu lokalnego albo po prostu pejzażu mitologicznego.

Słowa kluczowe: moneta republikańska, moneta imperialna, rzymska moneta prowincjonalna, ikonografia monetarna, wilczyca, mit założycielski

Tradycyjne opowieści o założeniu starożytnego Rzymu skupiają uwagę na bohaterach *primordia Urbis*, w tym na Romulusie i Remusie, i innych. Wszyscy oni działali w konkretnej przestrzeni, budowanej elementami pejzażu naturalnego, tworzonego przez lasy, zagajniki, pola, wybrzeża, morza, rzeki, i przekształconego (w tym przekształcaniu sami mogli mieć aktywny udział), czyli konstruowanego elementami architektury czy to miejskiej, czy świątynnej, bądź jeszcze innymi dziełami rąk ludzkich. Dawni autorzy, opisujący w swych dziełach rzymskie początki, definiowali znaczenie czynów fundatorów i ich misję tworzenia, zwieńczoną powstaniem miasta, przeciwstawiając takiemu obrazowi najstarszego Rzymu zastany stan pierwotny miejsca, gdzie potem wyrosła Urbs. W przekazach literackich istniała możliwość komentowania takiej dychotomii tego, co naturalne lub wytworzone sztucznie, a także możliwość konstruowania słowami odpowiednio bogatego tła, na którym bohaterowie działali.

Inaczej było w dziełach sztuki wizualnej. W nich również detale krajobrazu często pozostawały niezwykle istotne, na co zwraca uwagę Jean-Michel Croisille, skupiając się na antycznych dziełach malarskich i przypominając ekfrazy obrazów pióra Filostratosza Starszego¹. Ten starożytny autor opisywał malownicze zakątki i ich detale (Philostratus, *Imag.*, 1.9; 1.12–13), ale też pejzaż w roli drugoplanowej, użyczający oprawy, co tu szczególnie interesujące, prezentowanym treściom mitów i sylwetkom ich bohaterów, na przykład Menojkeusowi synowi

¹ J.-M. Croisille, *Paysages dans la peinture romaine. Aux origines d'un genre pictural*, Paris 2010, s. 34. Cf. A. Rouveret, Les paysages de Philostrate, w: *Le défi de l'art. Philostrate, Callistrate et l'image sophistique*, red. M. Constantini et al., Rennes 2006, s. 63–76.

Kreona z Teb, Memnonowi uczestnikowi wojny trojańskiej, Faetonowi i Heliadom, Bakchantkom lub malutkiemu Hermesowi (Philostratus, *Imag.*, 1.4, 7, 11, 18 i 26).

Przyjmuje się, że w przetrwałych dziełach sztuki plastycznej schemat generalny pejzażu mitologicznego był już utrwalony². Jego istotą było umieszczenie w kadrze geograficznym znanego epizodu, którego uczestnicy byli rozpoznawalni dzięki ich dobrze znanym czynom. Obecność tych figur uważano za najważniejszą, zatem często bogowie, herosi i ludzie funkcjonowali bez precyzyjnego wskazania miejsca wyobrazonego. Komponenty krajobrazu, pożywka w opisach literackich, tu – ze względów formalnych i koncepcyjnych – musiały być zaaranżowane w szczególny sposób. Wybrane detale krajobrazowe nieraz więc pokazywano z pominięciem praw perspektywy i logiki przestrzennej³, przy wykorzystaniu modelu personifikowania pewnych geograficznych składników. Efekt bywał mało realistyczny. Wokół centralnego elementu rozmieszczano zarośla, drzewa, czasem zaznaczając motywy górskie i morskie, a tylko wyjątkowo detale architektoniczne. Przewaga elementów „pastoralnych” buduje wrażenie pierwotnej „Arkadii”, krainy sielankowej, spokojnej jeszcze nie skażonej działaniem rąk ludzkich⁴. Wskazane ogólne założenia ikonograficznego konstruowania pejzażu mitologicznego były również realizowane w wyobrażeniach umieszczanych na numizmatach rzymskich⁵. Materiał ten ze swej natury, wydawałoby się, wymagał schematycznych i uproszczonych rysunków, a jednak miały one nierzadko zarówno dobry poziom artystyczny, jak i bywały nasycone detalami, które stwarzały miejsce dla postaci z literatury, mitologii, historii lub polityki, albo same w sobie – naturalne czy też architektoniczne – pozostały sednem wyobrażenia monetarnego.

Na tak sprecyzowanym tle aktywności założycieli Rzymu prezentowanych w wyobrażeniach monetarnych nie koncentrowano się w dotychczasowych badaniach. Zakreśla ono przedmiot atrakcyjny swą nowością,

² Cf. szerzej J.M. Croisille, *op. cit.*, s. 51–54, 59. Cf. też A. Rouveret, *Peinture et art de la mémoire le paysage et l'allégorie dans les tableaux grecs et romains*, „Compte rendu de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 1982, 126, 3, s. 571–588; eadem, *Histoire et imaginaire de la peinture ancienne*, Paris–Rome 1989; eadem, *Pictos ediscere mundos. Perception et imaginaire du paysage dans la peinture hellénistique et romaine*, „Ktèma” 2004, 29, s. 333–339; eadem, *Paysage des origines et quête d'identité dans l'œuvre de Properce*, w: *Origines gentium*, red. V. Fromentin, S. Gotteland, Bordeaux 2001, s. 263–270.

³ O perspektywie (analogia), która pozwala właściwie oddać plany obrazu, cf. Philostratus, *Imag.*, 1.4.2.

⁴ W kontekście stanu pierwotnego i osvajania dzikości krajobrazu, cf. Lucretius, 5.

⁵ Cf. A.A. Kluczek, *Ex nummis historia. Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Katowice 2021, 90–94, 97.

wbrew temu, co w ogóle o poruszaniu problematyki założycielskiej i zamiarach spisania dziejów rzymskich pisał już Liwiusz: „Bo widzę, że przedmiot to i stary, i przede wszystkim już nie raz opracowany” („[...] quippe qui cum veterem tum volgatam esse rem videam [...]” (Livius, *praef.* 1.), tłum. A. Kościółek). Owszem, architektura oraz flora (i fauna) obecne w ikonografii monetarnej były katalogowane, systematyzowane, opisywane, ale – tylko z pewnymi wyjątkami – czyniono to w oderwaniu od idei założenia Rzymu⁶; i odwrotnie, analizując wykorzystywanie w mennictwie motywów nawiązujących do *primordia Urbis*, zauważano ten budulec tworzący tło, ale bynajmniej nie skupiano się na nim. Niżej szkic tę problematykę również tylko zarysowuje⁷. Wstępny jego

⁶ Cf. np. przedstawiciele fauny i flory w ikonografii monet rzymskich, także ujęcie tabelaryczne: F. Gnechi, *Appunti di numismatica romana. CXI–CXII: La fauna e la flora nei tipi monetali*, „Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini” 1916, 29, s. 11–82, 160–208; symbolika drzew w powiązaniu z tradycją o założeniu Rzymu: G. Guillaume-Coirier, *Arbres et herbe. Croyances et usages rattachés aux origines de Rome*, „Mélanges d’Archéologie et d’Histoire de l’École Française de Rome. Antiquité” 1992, 104, 1, s. 339–371; krajobraz w ikonografii monetarnej: M. Cheilik, *Numismatic and Pictorial Landscapes*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 1965, 6, 3, s. 215–225; J. DeRose Evans, *From Mountain to Icon. Mount Gerizim on Roman Provincial Coins from Neapolis, Samaria*, „Near Eastern Archaeology” 2011, 74, 3, s. 172–178.

⁷ Materiału źródłowego dostarczyły katalogi monet republikańskich, imperialnych i medalionów: M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974 [dalej: RRC]; I.A. Carradice, T.V. Buttrey, *The Roman Imperial Coinage, 2.1: From AD 69–96 Vespasian to Domitian*, London 2007 [dalej: RIC 2.1]; R. Abdy, P. Mittag, *The Roman Imperial Coinage, 2.3: From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, London 2019 [dalej: RIC 2.3]; H. Mattingly, E.A., Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, 3: Antoninus Pius to Commodus*, London 1930 (repr. 1968) [dalej: RIC 3]; W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Wien 1986, *Moneta Imperii Romani* 18 [dalej: MIR 18]; B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, Wien 2010, *Moneta Imperii Romani* 14 [dalej: MIR 14]; F. Gnechi, *I medaglioni romani, descritti ed illustrati*, 1–3, Milano 1912 [dalej: MedR]; P.F. Mittag, *Römische Medaillons II. Antoninus Pius*, Stuttgart 2019 [dalej: RMed]; oraz monet prowincjonalnych: *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, red. R.S. Poole, 1–29, London 1873–1927 [dalej: BMCG: BMCG Lycaonia – G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, London 1900; BMCG Pisidia – G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, London 1897; BMCG Mysia – W. Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Mysia*, London 1892]; *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*, Copenhagen 1942–1969 [dalej: SNG Cop.]; *Sylloge Nummorum Graecorum. France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médaille*, oprac. G. Kleiner et al., Paris 1983–2003 [dalej: SNG Fr.]; *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung von Aulock*, Berlin 1957–1968 [dalej: SNG vA]; A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès et al., *Roman Provincial Coinage*, London–Paris 1992 i nn. [dalej: RPC]; A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, 1: From the Death of Caesar to*

charakter wynika z tego, że posługiwanie się w mennictwie rzymskim elementami należącymi do różnych krajobrazów należało do szerszego repertuaru tematów, pewne środki formalne również były powszechniejsze, zatem docelowe pełne czy przynajmniej pełniejsze ujęcie problematyki „tła” dla pierwszoplanowych elementów wyobrażenia numizmatycznego wymaga szerszych badań, bynajmniej nieograniczających się treściowo do analizy numizmatów dotyczących postaci założycieli Rzymu.

Romulus, który – w ugruntowanej wersji opowieści – wytyczył granice Miasta i stał się jego pierwszym królem, przewodząc miejscowej społeczności, w dziełach sztuki antycznej był najczęściej pokazywany wraz ze swym bliźniaczym bratem Remusem. Obaj zazwyczaj mieli postać małych dzieci, a ich figurki zestawiono z wilczycą (Lupa Romana). To oczywiste nawiązanie do opowieści o opiece zwierzęcia nad dziećmi po skazaniu ich na śmierć z rozkazu króla Alby Longi, Amuliusa, poprzez wrzucenie chłopców w nurty rzeki. Bliźnięta jednak ocalały. Znaleźli je, a potem wychowywali pasterze. Romulus i Remus, dorósłszy, przywrócili tron Alby swemu dziadowi Numitorowi, obalając władztwo Amuliusa, a potem podjęli działania ku założeniu własnego miasta; tym stał się Rzym. Epizod, którego jądrem była utrwalona w przekazie ikonograficznym troska wilczycy nad dziećmi, w tradycji literackiej osadzony był na pustkowiu, pokrytym lasem, z wartką rzeką, otoczonym górami. Jego dominantami istotnymi w opowieści były rzeka o wezbranych falach, na które wrzucono *litrinculus* z dziećmi, ale też płycizny, na jednej z nich

the Death of Vitellius (44 BC–AD 69), London–Paris 1992; M. Amandry, A. Burnett, in collaboration with J. Mairat, and with contribution by W. Metcalf, L. Bricault, M. Blet-Lemarquand, *Roman Provincial Coinage*, 3: *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96–138)*, London–Paris 2015; V. Heuchert, *Roman Provincial Coinage*, 4: *The Antonines (AD 138–192)*, online 2005, with temporary numbers: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024]; D. Calomino, A. Burnett, *Roman Provincial Coinage*, 6: *From Elgabalus to Maximinus (AD 218–238)*, online 2017: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024]; M. Spoerri Butcher, *Roman Provincial Coinage*, 7.1: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). Asia*, London–Paris 2006; J. Mairat, M. Spoerri Butcher, with M. Amandry et al., *Roman Provincial Coinage*, 7.2: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). All provinces except Asia*, London–Paris 2022; J. Mairat, M. Spoerri Butcher, with M. Amandry et al., *Roman Provincial Coinage*, 8: *Philip (AD 244–249). All provinces except Asia*, online 2020: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024]; A. Hostein, J. Mairat, commenced by E. Levanteł, *Roman Provincial Coinage*, 9: *From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249–254)*, London–Paris 2016; W.E. Metcalf, *Roman Provincial Coinage*, 10: *From Valerian to Diocletian (AD 253–297)*, <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024]. Za zgodę na nieodpłatne wykorzystanie fotografii monet dziękuję Classical Numismatic Group, Inc.

koszyk osiadł pod drzewem (*ficus ruminalis*), oraz grotą, czyli Luperkal, gdzie chroniła się wilczyca⁸.

W mennictwie republikańskim i imperialnym wyobrażenia tych wymienionych składników krajobrazu umieszczono w ikonografii monetarnej obok bazowego przedstawienia wilczycy i dzieci. Są to albo drzewo, baldachimowo zwieszające swe gałęzie nad wilczycą z bliźniakami⁹, albo grotą, arkadowo rozciągająca się ponad sylwetkami wilczycy, Romulusa i Remusa (il. 1)¹⁰. Zdarzyło się, że na kopule jaskini pokazano orła¹¹ lub – ponad nią – dwóch pasterzy, których identyfikują laski pasterskie (*pedum*)¹². Pełniejsze w treści nawiązanie na jednym rewersie do krajobrazu początków można odnaleźć w zasadzie tylko na republikańskich denarach (il. 2). Pokazano tu wskazanego imiennie Faustulusa, pasterza, który odkrywa wilczycę opiekującą się Romulusem i Remusem. W tle umieszczono drzewo, które w tym przedstawieniu przyjęło kształt trzech prostych gałęzi wyrastających z krótkiego pnia. Na drzewie posadzono ptaki, może są to dzięcioł (*picus*) i sówka (*parra*), będące aluzją do czuwania nad porzuconymi dziećmi Marsa, ojca bliźniąt, i Westy, której służyła ich matka¹³. Ptaki, wyabstrahowane z przestrzeni, potraktowane jako odrębne składniki wyobrażenia, wprowadzono także na rewersy, na których Lupa Romana została umieszczona u stóp siedzącej Romy (il. 3)¹⁴. W tym przypadku krajobraz jest potraktowany metaforycznie, tym bardziej że treściowo los Romulusa i Remusa, pokazanych jako dzieci korzystające z opieki wilczycy, spleciono z rytuałem *augurium*, połączonym

⁸ Szczegóły odnotowywane i opisywane w źródłach literackich, cf. *La leggenda di Roma*, 1. *Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, red. A. Carandini, Milano 2006, s. 54–65 (wykaz źródeł) i 298–317 (komentarz, M.T. D'Alessio).

⁹ E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, 1, Paris 1885, s. 31, nr 47; A. Dardenay, *Images des Fondateurs. D'Enée à Romulus*, Bordeaux 2012, L2 (D Æ, 137 r. p.n.e.); RIC 3, Ant. P., nr 630 (Ses, 140–144).

¹⁰ RIC 3, Ant. P., nr 42a (D, 139), 95–96 (D, 140–143), 603, 631, 634, 650 (Ses, 140–144), 1060 (Ses); RMed, s. 115, nr 76 (ÆM, 145–161); MIR 18, nr 466 (As, 180).

¹¹ RIC 3, Ant. P., nr 632 (Ses, 140–144).

¹² MedR 2, s. 138, nr 9–10, pl. 132.9–10 (ÆM, po 337).

¹³ RRC, nr 235.1 a–c (137 r. p.n.e.). Udział zwierząt, czyli wilczycy i właśnie ptaków, w opiece nad bliźniętami cf. *La leggenda di Roma*, s. 66–78 (wykaz źródeł) i 318–323 (komentarz, M.T. D'Alessio).

¹⁴ RRC, nr 287.1 (D, 115 lub 114 r. p.n.e.); RIC 2.1, Vesp. (Tit.), nr 954 (Au, 77–78); MIR 14, nr 805 (D, 112/113). Pewną analogię tworzy przedstawienie na gemmie, Berlin Staatliche Museen, Antikenabteilung, inv. 4401: wilczyca rzymska u stóp Romy, w polu orzeł; cf. C. Dulière, *Lupa Romana. Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, Bruxelles–Rome 1979, s. 123 i G13; A. Dardenay, *op. cit.*, L109.

z udziałem już dorosłych braci, i wielkością powstałego Rzymu. Bazowe przedstawienie, złożone z postaci wilczycy i dwojga dzieci, zestawiono również z Romą, tym razem zasiadającą na siedzisku, w którym można widzieć zarys siedmiu wzgórz. Całości dopełnia Tiberinus Pater, zaprezentowany jako stary, brodaty, wpółleżący mężczyzna¹⁵. To wyobrażenie zdecydowanie wyróżnia się spośród innych dotąd wskazanych. Są w nim aż dwie personifikacje, z których Tyber daje pewną wskazówkę topograficzną dla cudu symbolizowanego motywem Lupa Romana, Roma zaś zawiera pierwiastek i geograficzny, odnosząc się do Miasta nad Tybrem, i (przede wszystkim) ideologiczny, wyrażając trwałość i wielkość imperium. Niemniej takie alegoryczne pokazanie pejzażu jest wyjątkowe.

Zazwyczaj, jak wynika z powyższych opisów, do ikonografii monehtarnej wprowadzano elementy krajobrazowe pojedynczo. Każdy z nich osobno mieści się w znanej narracji o losie Romulusa i Remusa, ale to przecież odniesienia skromne, a ponadto rzadko spotykane. W mennictwie republikańskim incydentalnie w latach trzydziestych II w. p.n.e. postaci wilczycy i dzieci umieszczono w wybiórczo potraktowanej scenerii pierwotnej, symbolizowanej w zasadzie tylko drzewem. Dużo później, już w epoce cesarstwa, wprowadzono obraz grotty. W mennictwie imperialnym interesujące rozwiązania pojawiły się we względnej obfitości i stosunkowej różnorodności za rządów cesarza Antonina Piusa (138–161), poza nimi to zaledwie pojedyncze emisje z okresu rządów Marka Aureliusza (161–180).

W zasadzie te właśnie numizmaty Antoninów tworzą w mennictwie imperialnym zbiór pejzażowych uzupełnień motywu Lupa Romana. Impuls do ich powstania dała rocznica dziewięćsetlecia istnienia Rzymu, która przypadła na panowanie Antonina Piusa. Obchody jubileuszu w roku 148¹⁶ wiązały się między innymi z wyemitowaniem monet i medalionów, których treści dotyczyły początków Rzymu i wczesnego okresu jego dziejów, a wszystkie razem ilustrowały tę najdawniejszą przeszłość licznymi wyobrażeniami¹⁷. W tym różnorodnym zbiorze motyw Lupa Romana bynajmniej nie wysuwa się na naczelne miejsce. Tylko na rewersie medalionu RMed 76 wilczyca rzymska pokazana w Luperkalu

¹⁵ RIC 2.1, Vesp., nr 108 (Ses, 71).

¹⁶ Datacja za: D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017, s. 128; B. Rémy, *Antonin le Pieux (138–161). Le siècle d'or de Rome*, Paris 2005, s. 259–260 i 384.

¹⁷ P.F. Mittag, *Zu einigen ungewöhnlichen Medaillons des Antoninus Pius*, w: *Jenseits des Narrativs Antoninus Pius in den nicht-literarischen Quellen*, red. C. Michels, P.F. Mittag, Stuttgart 2017, s. 131–149; A.A. Kluczek, *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019, s. 216–225.

stanowi główny temat wyobrażenia, jakkolwiek takie rozwiązanie było częstsze na medalionach Antonina Piusa, lecz tylko jako dekoracja detali wyobrażenia, na przykład ołtarza, ściany *tensy*, tarczy¹⁸.

Zbiór monet republikańskich, imperialnych i medalionów, na których wilczycę z Remusem i Romulusem pokazano w symbolicznym krajobrazie, przedstawia się po prostu skromnie. Tymczasem katalogowe zestawienia, sporządzone niezależnie przez Cécile Dulière oraz Alexandrę Dardenay, dokumentują spory arsenał różnych składników pejzażowych towarzyszących bazowemu przedstawieniu wilczycy z dziećmi w licznych zabytkach rzymskich, tych dekoracyjnych i użytkowych, publicznych i prywatnych, monumentalnych i miniaturowych¹⁹. Symptomatyczne jest zwłaszcza stosunkowo częste wprowadzanie elementów florystycznych lub innych uzupełnień na gemmy, które swą miniaturową wielkością i kształtem stwarzały technicznie podobne wyzwania, jak te, które stały przed twórcami stempli monetarnych. Oszczędny w tym zakresie charakter wyobrażeń w mennictwie wynikał więc nie tyle z trudności technicznych, ile ze względów formalnych i ideologicznych.

Połączenie elementów krajobrazu pierwotnego i grupy wilczycy oraz dzieci było bardziej popularne w ikonografii rewersowej monet prowincjonalnych, a jednak – biorąc pod uwagę ich obfitość typologiczną i liczbę mennic je produkujących – trzeba również w tej kategorii mennictwa określić to zjawisko jako swoistą rzadkość. Poszukiwane zestawienie składników wyobrażenia pojawiło się, po pierwsze, stosunkowo późno, bo dopiero za rządów Marka Aureliusza (161–180), po drugie, zostało użyte zaledwie w kilku ośrodkach mennicznych, wreszcie po trzecie, nawet w tych ośrodkach bynajmniej nie występowało powszechnie.

W mennictwie prowincjonalnym posługiwano się zazwyczaj prostym wyobrażeniem złożonym z sylwetek zwierzęcia oraz Romulusa i Remusa²⁰. Tylko w kilku wschodnich miastach emitujących monetę kolonialną (Antiochia Pizydyjska, Iconium w Lykaonii, Neapolis w Samarii, Ninica Claudiopolis w Cylicji, Parium w Myzji) i prowincjonalną (Anazarbus w Cylicji, Ilium w Troadzie) na rewersy monetarne dodatkowo wprowadzono elementy krajobrazu. Uwzględniwszy gatunek tego dopełnienia ikonograficznego, można wyróżnić kilka wariantów wyobrażenia z wykorzystywanym motywem *Lupa Romana*:

– po lewej stronie wyobrażenia drzewo o smukłym pniu (czasem przypominającym zwyczajnie gałąź) i gałązkach zwieszających się nad

¹⁸ Jowisz, orzeł i ołtarz: RMed, nr 36 (140–144); tensa z Romą: RMed, nr 116 (147–148); tarcza Romy: RMed, nr 8 (139); tarcza: RMed, nr 130 (151–152).

¹⁹ C. Dulière, *op. cit.*, *passim*; A. Dardenay, *op. cit.*, *passim*.

²⁰ Cf. A.A. Kluczek, *Primordia*, s. 371–387.

wilczycą i dziećmi. To model właściwy przede wszystkim stosunkowo licznym emisjom z Antiochii Pizydyjskiej²¹, a użyty również na monetach z ośrodków Iconium²² i Ninica Claudiopolis²³;

– widoczne w kształcie trzech prostych gałęzi, wyrastających z krótkiego pnia, drzewo, które tworzy tło dla pierwszoplanowej grupy (wilczyca i dzieci). Kombinacja przypomina to wprowadzone niegdyś na denary RRC 235.1. Rozwiązanie takie wprowadzono na rewersy monet w prowincjonalnych mennicach w Anazarbus²⁴ i Parium²⁵. Na produktach tej drugiej mennicy widać ponadto (podobnie jak na republikańskich denarach) – ptaka siedzącego na gałęzi drzewa;

– na planie górnym, ponad postaciami wilczycy i dzieci, jest przedstawiona góra z dwoma wierzchołkami, na jednym z nich wznosi się świątynia. Wyobrażenie takie było użytkowane w Neapolis²⁶;

– uwidoczniiona pośrodku wyobrażenia skała, na której siedzi orzeł, stanowi tło dla pierwszoplanowej grupy złożonej z wilczycy i dzieci pokazanej na monetach z Ilium²⁷.

²¹ BMCG Pisidia, s. 183, nr 45–46; SNG Fr., nr 1144 (Karakalla); RPC 6, nr 6581 temp. (Sewer Aleksander); RPC 6, nr 6579 temp. (Sewer Aleksander [Julia Mamaea]); RPC 7.2, nr 2730–2732 (Gordian III); SNG Fr., nr 1324–1325; RPC 10, unassigned ID 63336, 63338, 85043, 85044, 85046, 85172, 85174, 85187 (Gallien). Cf. A. Krzyżanowska, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Varsovie 1970, s. 168, XXXVII/67, s. 173, V/8; s. 175, I/1; s. 179, IX/37; s. 181, XII/64; s. 204, II/2; s. 206–209, VIII/21, XVI/37, XVII/38–39, XXI/49.

²² RPC 7.2, nr 2771–2773 (Gordian III).

²³ RPC 6, nr 6898 temp. (Sewer Aleksander); RPC 6, nr 6908 temp. (Maksymin Trak); RPC 6, nr 6909 temp. (Maksymin Trak [Maksymus caes.]). Cf. R. Ziegler, *Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen*, München 1988, s. 54, nr 354–357.

²⁴ RPC 6, nr 7280 temp., 7287 temp., 7298 temp. (Heliogabal). Cf. R. Ziegler, *op. cit.*, s. 135, nr 1046.

²⁵ SNG vA, nr 1331; SNG Fr., nr 1426; RPC 10, unassigned ID 72749 (rządy Waleriana i Galliena).

²⁶ RPC 8, unassigned ID 2204, 2489, 2292, 2337 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2289, 2341, 2273 (Filip I i Filip II); RPC 8, unassigned ID 2475, 70244, 2474, 2403, 2374, 2478 (Filip II); RPC 8, unassigned ID 2336, 2479 (Filip I [Otacylia Sewera]); RPC 9, nr 2170 (Trebanian Gall).

²⁷ RPC 4.2, nr 90 temp., 93 temp. (Lucjusz Werus); RPC 4.2, nr 88, 11276 temp. (Marek Aureliusz); RPC 4.2, nr 107 temp. (Marek Aureliusz [Faustyna II]); RPC 4.2, nr 118 temp. (Marek Aureliusz [Kommodus]); RPC 4.2, nr 9209 temp. (Kommodus). Cf. A.R. Bellinger, *Troy: the Coins*, Princeton 1961, T151, 153, 182. Cornelius C. Vermeule wskazuje też monetę wyemitowaną za rządów Septymiusza Sewera dla Karakalli (caes.), cf. C.C. Vermeule, *Neon Ilium and Ilium Novum: Kings, Soldiers, Citizens, and Tourists at Classical Troy*, w: *Art and Archaeology of Antiquity*, 4, London 2003, s. 349. Orzeł (bez skały): RPC 7.1, nr 44 (Gordian III); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T157, 171, 281.

We wszystkich tych wariantach dziecięcy Romulus i Remus siedzą naprzeciw siebie, wyciągając ręce ku sutkom wilczycy. Ona zaś zwrócona jest w prawo, a jedynie na emisjach z Neapolis skierowana jest w prawo bądź w lewo.

Jakkolwiek poszczególne rewersy mogą różnić się stylistyką, to można odnaleźć wspólny rys w przedstawianiu wilczycy-opiekunki. Jest ona uformowana w sposób „klasyczny”, czyli podobnie jak ta w najstarszym numizmatycznym obrazie na didrachmach RRC 20.1: z nastroszoną grzywą, zwieszony łeb odwraca ku dzieciom (il. 4)²⁸. W mennicach Anazarbus oraz Ilium z tym klasycznym ujęciem motywu Lupa Romana współistniały inne warianty wilczycy rzymskiej, pokazywanej z dziećmi, lecz bez elementów krajobrazu. W Anazarbus za panowania Heliogabala (218–222) stoi ona nad małymi postaciami Remusa i Romulusa, wyciągając łeb do przodu²⁹, w Ilium w okresie rządów Gordiana III (238–244) stoi wyprostowana niczym pies, zwraca łeb do tyłu, bynajmniej nie ku dzieciom (il. 5)³⁰. Jednakże Antiochia³¹, Iconium³², Ninica Claudiopolis³³ i Parium³⁴ posługiwały się wyłącznie ujęciem klasycznym wilczycy, w mennicach tych

²⁸ Cf. opisy: Dionysius Halicarnassensis, *A. Rom.*, 1.79.6–7; Livius, 1.4.6.

²⁹ RPC 6, nr 7286 temp.

³⁰ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T283; RPC 7.1, nr 45. Oryginalność tego ujęcia: C. Dulière, *op. cit.*, s. 232.

³¹ Motyw bez drzewa, np.: RPC 4.3, nr 3971 temp.; 7340 temp. (Antoninus Pius [Marek Aureliusz *caes.*]); RPC 4.3, nr 7366 temp. (Lucjusz Werus); BMCG Pisidia, s. 185, nr 53 (Septymiusz Sewer [Geta *caes.*]); SNG Fr., nr 1141; SNG vA, nr 4939 (Karakalla); RPC 6, nr 6573 temp., 6572 temp. (Heliogabal); RPC 6, nr 6575 temp. (Heliogabal [Annia Faustina]); RPC 6, nr 30093 temp. (Heliogabal [Sewer Aleksander *caes.*]); RPC 6, nr 6589 temp., 6590 temp., 6591 temp., 6595 temp., 6596 temp. (Sewer Aleksander); BMCG Pisidia, s. 201, nr 139; RPC 10, unassigned ID 63346, 88304 (Gallien). Cf. A. Krzyżanowska, *op. cit.*, s. 139, 143, 152, 166, 168, 173, 207, 208.

³² Motyw bez drzewa: BMCG Lycaonia, s. 7, nr 18–19; RPC 10, unassigned ID 61458, 79301 (Gallien).

³³ Motyw bez drzewa: RPC 4.3, nr 9554 temp. (Kommodus); także RPC 4.3, nr 11762 temp.

³⁴ Motyw bez drzewa: BMCG Mysia, s. 105, nr 102; SNG vA, nr 1339, 7444; SNG Fr., nr 1482; RPC 4.2, nr 621–622 temp. (rządy Kommodusa); BMCG Mysia, s. 106, nr 107 (Karakalla); SNG Fr., nr 1503 (rządy Makryna); RPC 6, nr 3864 temp. (rządy Heliogabala); RPC 6, nr 3859 temp. (Heliogabal [Julia Paula]); SNG Fr., nr 1505; RPC 6, nr 3865 temp. (Heliogabal [Sewer Aleksander *caes.*]); SNG Fr., nr 1506–1507; RPC 6, nr 3870 temp., 3874 temp., 3976 temp. (Sewer Aleksander); RPC 7.1, nr 51 (Gordian III); RPC 8, unassigned ID 20074, 20080, 28811; SNG Fr., nr 1514 (Filip I); RPC 9, nr 384 (Emilian [Kornelia Supera]); BMCG Mysia, s. 107, nr 115; RPC 10, unassigned ID 62060, 83955 (Walerian); BMCG Mysia, s. 108, nr 118–120; SNG Fr., nr 1528–1530; A.R. Bellinger, *op. cit.*, s. 168, nr 180–181 (Gallien), 1538 (Salonina); SNG Cop., Mysia, nr 309 (Salonina), 311 (Walerian *caes.*).

było ono użytkowane zarówno bez pejzażowych dodatków, jak i z nimi. W tym drugim, bogatszym wariacie ikonografii najczęściej ten pejzaż symbolizowało pojedyncze drzewo (il. 6, 7, 8, 9). Faktem jest, że mu nadawano różne kształty. Rozmaicie modelowano pochylenie i smukłość pnia, rozłożystość gałęzi, listowie, przy czym są to nadal uproszczone wyobrażenia drzewa. Większą monotonią cechował się obraz wilczycy i dzieci. Można nawet stwierdzić pewne sformalizowanie czy wręcz skostnienie sposobu prezentowania tej centralnej w przedstawieniu trójpostaciowej grupy, która – na rewersach posiadających pejzażowe uzupełnienia – zachowuje tzw. klasyczny wygląd. Względnej różnorodności wyobrażeniom dodają pejzażowe detale.

Dodatek ten jest bardzo charakterystyczny na monetach z Neapolis (ob. Nablus). Przedstawiono na nich w górnym pasie kompozycji wzniesienie. To góra Gerizim, dominująca w krajobrazie na południe od miasta, a budowla pokazana na jej szczycie to przybytek Zeusa wystawiony za rządów Hadriana (117–138). Motyw ten obecny był na miejscowych monetach od czasów Antonina Piusa (138–161) aż do połowy III w. i stał się swoistym znakiem menniczym Neapolis. Przedstawiano górę najpierw realistycznie, stopniowo przechodząc do jej symbolicznego ujęcia, w którym stawała się wręcz ikoną miejscowego krajobrazu i samego miasta. Niemniej nawet w tym uproszczonym obrazie zachowywano wyróżniki góry, czyli dwa wierzchołki, a także portyk u jej podnóża, drogę procesyjną wiodącą do świątyni, ołtarz³⁵. Obraz ów zestawiano z różnymi motywami, np. postaciami władców³⁶, Marsjaszem³⁷ i orłem³⁸, orłem³⁹,

³⁵ Cf. M.J. Price, B.L. Trell, *Coins and Their Cities: Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*, London 1977, s. 175; K.W. Harl, *The Coinage of Neapolis in Samaria, A.D. 244–253*, „The American Numismatic Society. Museum Notes” 1984, 29, s. 68; J. DeRose Evans, *op. cit.*, s. 177–181; ostatnio: A.J.M. Kropp, *A Roman altar on Mount Gerizim: Rediscovering a civic icon on tetradrachms of Neapolis (Samaria)*, „Journal of Roman Archaeology” 2021, 34, 1, s. 220–236.

³⁶ RPC 8, unassigned ID 2250, 2322, 2415, 2435, 2446 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 27176 (Filip I i Filip II); RPC 8, unassigned ID 2266, 2293, 2294, 2453, 2455, 2491 (Filip II); RPC 8, unassigned ID 2424, 2452 (Filip I [Otacylia Sewera]); RPC 9, nr 2139 (Trebonian Gall).

³⁷ RPC 8, unassigned ID 2346, 2194 (Filip I i Filip II).

³⁸ RPC 8, unassigned ID 2359, 2368, 2386, 2275, 2395, 2447 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2233, 2442, 2476 (Filip I i Filip II); RPC 8, unassigned ID 2207, 2211, 2310, 2387, 2456, 2457, 70245 (Filip II); RPC 8, unassigned ID 2342 (Filip I [Otacylia Sewera]); RPC 9, nr 2172 (Woluzjan).

³⁹ RPC 8, unassigned ID 2282, 2459, 70246, 2422, 2411, 2492 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2233, 2367 (Filip I i Filip II); RPC 8, unassigned ID 2239, 2324, 2352, 2361, 2389, 2436, 77194 (Filip II); RPC 9, nr 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2151, 2168 (Trebonian Gall); RPC 9, nr 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2173 (Woluzjan); RPC 9, nr 2165 (Hostylian).

Tyche⁴⁰ i Marsjaszem⁴¹, Wiktoria i Minerwą⁴², Wiktoriaami⁴³, Romą wieńczoną przez Wiktoria (lub Ateną wieńczoną przez Nike)⁴⁴, Marsem (?)⁴⁵, Jowiszem (Zeusem)⁴⁶, Neptunem⁴⁷, Salus/Hygieją i Eskulapem/Asklepiosem⁴⁸, Kybele⁴⁹, Triptolemusem⁵⁰. Jane DeRose Evans zauważa, że dwa wierzchołki były niezbędne do identyfikacji góry i sanktuarium na jej szczycie, zatem też ośrodka emitującego takie monety, a w konsekwencji dawały ikonograficzną wskazówkę do połączenia Neapolis z innymi symbolami utrwalonymi w tutejszym mennictwie, takimi jak wilczyca i bliźnięta⁵¹.

Symbol miasta w formie góry Gerizim i obraz wilczycy wraz z Romulem i Remusem zostały zestawione w jednym wyobrażeniu w połowie III w. (il. 10). Co istotne, motyw wilczycy rzymskiej w ogóle powrócił wtedy do mennictwa imperialnego po dłuższej nieobecności sięgającej czasu Antoninów⁵². Impulsem do powstania tej numizmatycznej nowinki i do jej szerokiej promocji na monetach z Neapolis z wizerunkiem cesarza Filipa Araba (244–249), jego syna, również augusta, Filipa II oraz cesarzowej Otacylii Sewery, mogło być świętowanie w 248 r. tysiąclecia Rzymu i nadanie miastu Neapolis nowego statusu (Colonia Iulia Sergia Neapolis oraz neokoria)⁵³. Podobnie to właśnie wtedy zestawiono na jednym rewersie przedstawienie góry Gerizim oraz motyw *aratrum*,

⁴⁰ RPC 8, unassigned ID 2365 (Filip II).

⁴¹ RPC 8, unassigned ID 2451 (Filip I [Otacylia Sewera]).

⁴² RPC 8, unassigned ID 2304 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2191, 2340, 2450 (Filip I [Otacylia Sewera]).

⁴³ RPC 8, unassigned ID 2381 (Filip I i Filip II).

⁴⁴ RPC 8, unassigned ID 2350 (Filip I); RPC 9, nr 2136, 2137 (Trebonian Gall); RPC 9, nr 2155 (Woluzjan).

⁴⁵ RPC 8, unassigned ID 2296, 2458 (Filip II).

⁴⁶ RPC 8, unassigned ID 2328 (Filip I [Otacylia Sewera]); RPC 9, nr 2154 (Trebonian Gall).

⁴⁷ RPC 9, nr 2169 (Trebonian Gall).

⁴⁸ RPC 8, unassigned ID 2295, 2224, 2255, 2370 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2306 (Filip II); RPC 9, nr 2140, 2167 (Trebonian Gall); RPC 9, nr 2164 (Hostylian).

⁴⁹ RPC 8, unassigned ID 2379 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2219 (Filip II); RPC 8, unassigned ID 2380 (Filip I [Otacylia Sewera]).

⁵⁰ RPC 8, unassigned ID 2412, 2486 (Filip I); RPC 8, unassigned ID 2241 (Filip II); RPC 8, unassigned ID 2358 (Filip I [Otacylia Sewera]).

⁵¹ J. DeRose Evans, *op. cit.*, s. 179.

⁵² Cf. A.A. Kluczek, *Primordia*, s. 226–235.

⁵³ L. Sandberg, *The Coinage of Flavia Neapolis under Philip I – the Roman Connection*, „Israel Numismatic Research” 2019, 14, s. 146–147. Data jubileuszu: D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *op. cit.*, s. 190; cf. P. Körner, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin–New York 2002, s. 248–256.

prezentujący w todzie i *capite velato* postać, która wyobraża kapłana czy założyciela za pługiem ciągniętym przez parę wołów (il. 11)⁵⁴. Motyw był popularny w mennictwie kolonialnym i miał określone znaczenie symboliczne. Obrazował ryt dokonany kiedyś jakoby przez samego Romulusa, który wytyczył *sulcus primigenius* wokół powstającego Rzymu, a potem powtarzany w aktach fundacyjnych kolonii⁵⁵. Uroczyste wyznaczenie granic miasta, przez ich wyoranie lemieszem, należało do symbolicznych początków statusu kolonii, rytuał ten celebrowano jako jej faktyczne narodziny⁵⁶. Każda z nich, założona na podobieństwo Rzymu, pozostawała jego miniaturowym obrazem⁵⁷.

W zaprezentowanym kontekście równoległy w mennictwie z Neapolis okresu rządów Filipa Araba motyw Lupa Romana do tych rzymskich korzeni wprost odsyła, a zarazem – jako że tła użycza mu motyw góry Gerizim – drugi, symetryczny krąg skojarzeń tworzy to, co lokalne. Można też – ponieważ wyobrażenie wilczycy z dziećmi w mennictwie Filipa było ewidentnie związane z samym Rzymem i jubileuszem jego istnienia – w takim jego wyeksponowaniu dostrzegać podwójny sens i jednocześnie zwrócenie uwagi na dwie okoliczności: pamięć o fundacji Rzymu i ówczesny awans Neapolis. Inna sprawa, że integracja na jednym rewersie motywu wilczycy z Remusem i Romulusem oraz motywu góry Gerizim okazała się atrakcyjna jeszcze w mennictwie okresu rządów Treboniana Galla (251–253), o czym przekonuje moneta RPC 9, 2170⁵⁸.

⁵⁴ RPC 8, unassigned ID 2312, 2364 (Filip I), RPC 8, unassigned ID 77193 (Filip I i Filip II); RPC 8, unassigned ID 2202, 2404, 2483 (Filip I [Otacylia Sewera]); RPC 8, unassigned ID 2261 (Filip II). Identyfikacja „oracza” na monetach prezentujących motyw *aratrum*: może być symbolicznym fundatorem, kapłanem, członkiem kolegium *triumviri coloniae deducendae*, cf. E. Dąbrowa, *Les colonies honoraires ou les colonies de vétérans? Observations sur l'iconographie de quelques types de revers de monnaies coloniales*, w: *Hommages à Carl Deroux*, 3, red. P. Defosse, Bruxelles 2003, s. 132; A. Filges, *Münzbild und Gemeinschaft. Die Prägungen der römischen Kolonien in Kleinasien*, Bonn 2015, s. 244. Cf. też P. Carafa, *Il costume e l'aratro del fondatore*, w: *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, red. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000, s. 277.

⁵⁵ Cicero, *In M. Antonium oratio Philippica secunda*, 2.40.102; Varro, *De lingua latina*, 5.[32]143.

⁵⁶ A.M. Eckstein, *The Foundation Day of Roman „Coloniae”*, „California Studies in Classical Antiquity” 12, 1979, s. 85–97. Cf. A.I. Coles, *Roman Colonies in Republic and Empire*, Leiden 2020, s. 79–84 („Little Romes”).

⁵⁷ P. Carafa, *Il solco primigenio e le mura*, w: *Roma, Romolo, Remo*, s. 272–273. Szerzej cf. S. Stevens, *The emperor and the plough; (re)founding the city and extending the empire*, „Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving” 2019, 94, s. 147–160.

⁵⁸ Działalność mennicy w tym okresie cf. K.W. Harl, *op. cit.*, s. 68–73.

Powstałe w innych prowincjonalnych ośrodkach mennicznych sekundarne elementy rewersów z motywem Lupa Romana są bardziej oczywiste czy nawet szablonowe: są to drzewo i orzeł. Teoretycznie wpisują się one w symbolikę „początków nad Tybrem”, tym bardziej że, jak wspomniano, w mennictwie republikańskim i imperialnym takie detale sporadycznie wprowadzano do ikonografii obok bazowego przedstawienia wilczycy i dzieci, a zdecydowana większość poszerzonych prezentacji dotyczyła mennictwa kolonii, czyli wspomnianych „małych Rzymów”. Niewykluczone jednak, że w tle pozostawało skojarzenie do tego, co miejscowe, a na poziomie ikonograficznym połączone z symbolami Rzymu. Mennictwo prowincjonalne zna częstsze przypadki takiej fuzji elementów, które symbolizowały po pierwsze to, co w świecie antycznym było centralne czy jednoczące, a po drugie to, co peryferyjne, drugorzędne czy nawet jednostkowe. Zwłaszcza od II w. zestawiano takie kompozycje w jednym wyobrażeniu. Wystarczy tu wspomnieć, że na rewersach monet kolonialnych łączono motyw Lupa Romana z *vexillum*, wskazując zarówno wojskowe pochodzenie obywateli danej kolonii, jak i jej udział w *romanitas*⁵⁹. Takie znaczenie niekiedy miał orzeł zestawiony z motywem wilczycy rzymskiej, który wyróżniał konkretne miasto produkujące monetę⁶⁰.

Interesujące przedstawienie wprowadzono na monety z Ilium: do sylwetek wilczycy i dzieci dodano motyw orła siedzącego na skale. Orzeł – ptak Jowisza – mógłby, to jedno z najbardziej oczywistych skojarzeń, nawiązywać do Rzymu i symbolizować fawory, jakich Jowisz udzielał ludowi rzymskiemu. Jego połączenie z obrazem Lupy Romana jest znane na przykład z datowanych na wiek I *gemm*⁶¹, ale także z powstałych w II w. sesterców RIC 632 z przedstawieniem orła i Luperkalu. Grota, obwiedziona grubą kreską, przyjęła półkolisty kształt, na jej szczycie siedzi orzeł z szeroko rozpostartymi skrzydłami (il. 12). Porównanie aranżacji rewersów tych monet Antonina Piusa z rewersami monet z Ilium

⁵⁹ Na przykład: RPC 8, unassigned ID 26789, 26812, 26840, 69783 (Filip I, Damaszek); RPC 8, unassigned ID 26612, 26620, 26842, 69784 (Filip I [Otacylia Sewera], Damaszek); RPC 8, unassigned ID 26725 (Filip I, Tyr). Cf. E. Dąbrowa, *Les colonies et la colonisation romaine en Anatolie et au Proche-Orient (II–III s. après J.-C.): nouvelles observations*, w: *Electrum. Studies in Ancient History, 7: The Roman Near East and Armenia*, red. E. Dąbrowa, Kraków 2003, s. 76–80.

⁶⁰ Na przykład: Y. Meshorer, *The Coinage of Aelia Capitolina*, Jerusalem 1989, nr 181 (Hostilian *caes.*).

⁶¹ Na przykład: A. Dardenay, *op. cit.*, s. 129–130 i L91 (Hannover, Kestner Museum, inv. K717, I w.), L93 (København, Nationalmuseet), L107 (Berlin, Staatliche Museen, Antikenabteilungen, inv. 5718–19 et 5726–27, epoka Flawiuszów), L109 (Berlin, Staatliche Museen, Antikenabteilungen, inv. 4400); cf. C. Dulière, *op. cit.*, s. 123 i G1h, G5a, G13, fig. 48, G21, fig. 66.

wykazuje spore różnice. Podczas gdy na sestercach zwierzę, zwrócone w prawo, wyciąga łeb do przodu, to na brązach z Ilium, zachowując układ w prawo, przyjęło ono standardową formę opiekunki zwracającej łeb ku swoim podopiecznym, jak to miało miejsce na didrachmach RRC 20.1. Ponadto na monetach prowincjonalnych siedziskiem ptaka jest kopczyk skalny, bynajmniej nieprzypominający jaskini. On sam zaś, owszem, lekko rozpościera skrzydła, a jego sylwetka tworzy zwartą bryłę ze skałą (il. 13). Podobna kompozycja zdobi datowany na II w. marmurowy „medalion”, kiedyś należący do dekoracji teatru w Ilium (il. 14)⁶². Również w tym reliefie są, między innymi, wilczyca i dzieci, a także sylwetka orła, fragmentarycznie zachowana, ukazana powyżej na szczycie grotty bądź raczej skały. Ten skromny relikwitu dowodzi utrwalenia zestawienia wilczyca z Remusem i Romulusem oraz orła w pejzażu miejskim Ilium.

Znaczenia takiego wyobrażenia dzisiaj można tylko się domyślać. Zresztą głosy badaczy są w tej kwestii pojedyncze i przede wszystkim lapidarne. Alfred Raymond Bellinger określił ten dodatek w ikonografii monet jako odniesienie do Kapitolu⁶³, zatem przywołujące na myśl skojarzenie przede wszystkim z jednym ze wzgórz, które wraz z Palatynem było, można uznać, kolebką Rzymu w czasach legendarnych, a w czasach historycznych pozostawało wyjątkowym miejscem na planie polityczno-ideologicznym Miasta nad Tybrem⁶⁴. Z kolei Cornelius C. Vermeule obraz wilczyca rzymskiej i orła na skale komentuje krótko: „the Roman Capital”, a złożone w taki sposób wyobrażenie monetarne zdaje się oceniać jako wyraz uznania ze strony Ilium („the Twins’ ancestors”) dla miasta Romulusa⁶⁵. To pomysł bez wątplenia zasadny, szczególnie ze względu na stosunek Ilium do Rzymu, jednak zastanawiające jest zdublowanie w ikonografii rewersowej symboliki odsyłającej do Rzymu, jak gdyby z pominięciem kontekstu miejscowego. Biorąc również pod uwagę odmienności między rozwiązaniem wprowadzonym na monetach imperialnych i tych prowincjonalnych, można się zastanawiać, czy istotnie punktem odniesienia dla postaci wilczyca i dzieci na tych drugich

⁶² Cf. H. Winnefeld, *Die Bilwerke aus Marmor und Thon*, w: *Troja und Ilium: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilium 1870–1894*, 2, red. W. Dörpfeld, Athen 1902, s. 438 i pl. 53.1; H. von Fritze, *Die Münzen von Ilium*, w: *Troja und Ilium*, s. 530; C. Dulière, *op. cit.*, s. 231 i nr 119, fig. 112. Dekoracje z motywem Lupa Romana w miastach prowincjonalnych, np. C. Dulière, *op. cit.*, s. 219–220 (Antiochia); R. Lindner, *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte*, Stuttgart 1994, s. 58 (Afrodyzjas).

⁶³ Cf. np. A.R. Bellinger, *op. cit.*, T151.

⁶⁴ Aspekty tej problematyki cf. J.A. Rea, *Legendary Rome: Myth, Monuments, and Memory on the Palatine and Capitoline*, London 2007.

⁶⁵ C.C. Vermeule, *op. cit.*, s. 346.

monetach pozostaje krajobraz nad Tybrem, czy niestandardowe siedzisko orła jest może aluzją do lokalizacji związanej z tradycją miejscową lub jeszcze inną niż wskazane dwie możliwości. Niewykluczone, że i dla ówczesnych obraz zawarty na rewersach monet z Ilium niósł treść niejednoznaczna, zatem poza oczywistym nawiązaniem do historii o Remusie i Romulusie mogła się kryć aluzja do bliższej przestrzeni lub po prostu krajobrazu „mitycznego”.

Pominięcie kontekstu miejscowego, a pomnożenie kontekstu rzymskiego jest oczywiście możliwe, jakkolwiek pozostaje w pewnym kontraście do treści innych emisji z Ilium. Prezentowano przecież w ich wyobrażeniach postacie i symbole należące do tradycji przedrzymskiej oraz miejscowej, co było szerzej charakterystyczne w mennictwie prowincjonalnym począwszy od II stulecia⁶⁶. Posługiwano się również symbolami Rzymu, w tym obrazem wilczycy z Romulusem i Remusem⁶⁷, a także, zdarzało się, eksponowano jednocześnie charakter rzymski i lokalny.

Pochodzący z okresu rządów Hadriana (117–138) rewers, na którym umieszczono dwa motywy: Eneasza z Anchizem i Askaniuszem oraz wilczycy z Romulusem i Remusem (il. 15)⁶⁸, jest spektakularnym przykładem takich połączeń. Podczas gdy Eneasza, protoplasta Rzymian i uciekinier z Troi, przynależał do obu światów: tego osadzonego w Lacjum i tego mieszczonego się w Troadzie, to najwcześniejsze losy potomków Marsa toczyły się przecież w kraju nad Tybrem, a ich obraz obok wilczycy nasuwa pierwszą myśl o Rzymie, mieście, ale też o jego imperium. Z kolei inne wyobrażenie rewersowe (na pseudoautonomicznej monecie, niestety, bez wskazania precyzyjnego czasu wyemitowania), przedstawia wilczycę i dzieci, a zestawione jest z zaprezentowaną na awersie sylwetką Hektora⁶⁹. Postać syna króla Priama, dzielnego i szlachetnego wojownika, prowadzi wprost do świata lokalnego, ale też w nim pozostaje, podczas gdy wyobrażenie rewersowe (Lupa Romana) symbolizuje *romanitas*.

⁶⁶ Cf. C. Howgego, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, w: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, red. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford–New York 2005, s. 10; S. Kremydi-Sicilianou, „Belonging” to Rome, „Remaining” Greek: *Coinage and Identity in Roman Macedonia*, w: *Coinage and Identity*, s. 104; G. Williamson, *Aspects of Identity*, w: *Coinage and Identity*, s. 25; C. Katsari, S. Mitchell, *The Roman Colonies of Greece and Asia Minor. Questions of State and Civic Identity*, „Athenaeum” 96, 1, 2008, s. 245.

⁶⁷ Cf. H. von Fritze, *op. cit.*, s. 529–530; C. Dulière, *op. cit.*, s. 230–231; R. Lindner, *op. cit.*, s. 58–59; E. Dąbrowa, *Lupa Romana sur les revers des monnaies des villes d’Asie Mineure (II–III s. après J.-C.)*, w: *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag am 15. September 2004, dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden*, red. H. Hefner, K. Tomaschitz, Wien 2004, s. 482–483.

⁶⁸ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T134; RPC 3, nr 1750.

⁶⁹ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T212; RPC 1, nr 2318.

Zarazem te zestawienia pokazują ambicje i dumę Ilium, kolebki praojca Rzymian, miasta tym starszeństwem o tyle świetniejszego od Rzymu. Z racji ideologicznego znaczenia starego ośrodka w Troadzie obraz Romulusa i Remusa obok wilczycy podporządkowany jest chronologicznie i „genetycznie” obrazom Hektora lub nawet Eneasza, należących do wcześniejszej epoki. Tylko w przypadku Ilium mogło nastąpić paradoksalne odwrócenie hierarchii motywów. Wskazane tu wyobrażenia monetarne mogą i w taki sposób być odczytywane.

Numizmatyczną wizytówką Ilium w epoce cesarstwa stał się, od jego pierwszego przedstawienia na rewersie monety Hadriana, Hektor, wspomniany najdzielniejszy obrońca Troi⁷⁰. W kilku różnych ujęciach pokazywano go na tutejszych monetach aż do połowy III w., czyli praktycznie dopóki mennica w Ilium nie zaprzestała swej produkcji (il. 16). Był to motyw faktycznie bardzo popularny⁷¹, zdecydowanie bardziej niż motyw Eneasza z Anchizem i Askaniuszem. Interesujące jest jednak przywołanie innych, mniej w mennictwie popularnych bohaterów epoki trojańskiej czy, szerzej, mitycznej, dającej doskonały pretekst do chwalby dawności Ilium, niegdysiejszego Ilion⁷². Pojawili się w wyobrażeniach monetarnych Andromacha i Astyanaks, czyli żona i syn Hektora⁷³, król Priam⁷⁴, jego młodszy syn Parys, czyli Aleksander, wybierający między Herę, Atenę i Afrodytą tę najpiękniejszą⁷⁵. Są również inni członkowie trojańskiego rodu królewskiego, jak Dardanos, który zbudował warownię w Troi i panował nad Troadą, niekiedy prezentowany z Batieją, oddaną mu za żonę córką króla Teukrosa⁷⁶, a także założyciel Ilionu, Ilos, któremu Zeus zsyła znak w formie Palladionu⁷⁷, czy Ganimedes, potomek Dardanosa, z powodu jego urody porwany przez Zeusa na Olimp.

Różne postacie kierujące uwagę na odległe mityczne dzieje Ilium prezentowano w ikonografii monetarnej, niejednokrotnie uzupełniając ją elementami krajobrazu. Tak więc pod drzewem, na skalnym siedzisku

⁷⁰ Cf. A.R. Bellinger, *op. cit.*, T135; RPC 3, nr 1571.

⁷¹ Hektor śmiało konkurował w mennictwie z Ilium z Ateną Ilias, był obecny na około 1/5 rewersów miejscowych monet (cf. RPC, s.v. Ilium); cf. też H. von Fritze, *op. cit.*, s. 519–523.

⁷² Szerzej: U. Pause-Dreyer, *Die Heroen des Trojanischen Krieges auf griechischen Münzen*, München 1975; także M. Sage, *Roman Visitors to Ilium in the Roman Imperial and Late Antique Period: the Symbolic Functions of a Landscape*, „Studia Troica” 2000, 10, s. 213–217.

⁷³ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T150; RPC 4.2, nr 87 temp. (Marek Aureliusz).

⁷⁴ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T193–195; RPC 4.2, nr 129 temp. (Marek Aureliusz [Kryspina]); RPC 4.2, nr 2485 temp. (Kommodus).

⁷⁵ RPC 4.2, nr 11279 temp. (Marek Aureliusz [Kommodus]); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T287; RPC 7.1, nr 43 (czasy Gordiana III).

⁷⁶ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T201–202; RPC 4.2, nr 133 temp. (Marek Aureliusz [Kryspina]).

⁷⁷ RPC 4.2, nr 9211 temp. (Marek Aureliusz [Kommodus]).

został pokazany Parys rozsądający pretensje trzech bogiń (il. 17)⁷⁸. Podobnie Ganimedes siedzi na skale, a obok jego sylwetki widać orła, którego postać przyjął Zeus, i drzewo⁷⁹, a niekiedy zamiast drzewa posąg Ateny Pallas stojący na kolumnie⁸⁰. W innym wyobrażeniu kultowa podobizna bogini umieszczona została w świątyni o sześciu kolumnach⁸¹. Mury Troi z trzema wieżami stanowią tło dla postaci Posejdon i Apollina⁸². Krowa, notabene wywołująca mimo wszystko skojarzenia do tej, za którą miał iść Ilos, *ktistes*, by założyć miasto w miejscu, gdzie ona się położy (Apollodorus, *Bibl.* 3.12.3), przedstawiana jest jako ofiara zawieszona na drzewie, obok stoi kolumna z posągiem Ateny Pallas⁸³. Jest także Skamander, bóg rzeki przepływającej przez trojańską równinę i ojciec Teukrosa, króla Troady, spersonifikowany jako mężczyzna w półleżący i wspierający się na urnie z wodą (il. 18)⁸⁴. To przedstawienie, odwołujące się wprost do jakości geograficznej, pozostaje jednak wyjątkowe na tle pozostałych monet zawierających w ikonografii elementy pejzażowe. Te nie są bynajmniej ani liczne, ani mocno zróżnicowane, zresztą są tylko naszkicowane i w takiej formie czy symbolizując jakieś ustronie leśne, czy prezentując zarys miasta lub świątyni, tworzą oprawę scen z udziałem głównych postaci. W dodatku to właśnie rozpoznana (w dużej mierze również dzięki napisom wskazującym na mieszkańców miasta-emitenta) tożsamość tych bohaterów pozwala w skromnych detalach widzieć nawiązanie do krajobrazu Troady i Troi.

Powyższe opisy wyobrażeń numizmatycznych i uwagi o nich przede wszystkim potwierdzają specyficzny dla ikonografii monetarnej sposób traktowania elementów krajobrazu. We wspomnianej warstwie odniesień

⁷⁸ RPC 4.2, nr 11279 temp. (Marek Aureliusz [Kommodus]).

⁷⁹ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T186; RPC 4.2, nr 122 temp., 11283 temp. (Kommodus).

⁸⁰ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T149; RPC 4.2, nr 86 (Marek Aureliusz).

⁸¹ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T146; RPC 4.2, nr 83 temp. (Marek Aureliusz).

⁸² RPC 4.2, nr 3139 temp. (Marek Aureliusz). Cf. P. Weiß, *Zwei Münzen von Nikaia und Ilion*, „Chiron” 1980, 10, s. 487–491.

⁸³ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T166–167; RPC 4.2, nr 102 temp., 103 temp. (Marek Aureliusz [Faustyna II]); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T198–199; RPC 4.2, nr 131 temp. (Marek Aureliusz [Kryspina]); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T189; RPC 4.2, nr 125 temp. (Kommodus). Motyw składania Atenie ofiary z krowy od dawna jest obecny na tutejszych monetach (A.R. Bellinger, *op. cit.*, T80, II w. p.n.e.), jednak jego znaczenie nie jest jasne, np. Hans von Fritze, zwracając uwagę na strój ofiarnika stojącego obok drzewa: postać w *exomis*, stwierdził, że zatem nie musi to być *ktistes*, cf. H. von Fritze, *op. cit.*, s. 498, nr 68, i s. 514–516.

⁸⁴ A.R. Bellinger, *op. cit.*, T152; RPC 4.2, nr 89 temp. (Marek Aureliusz); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T191; RPC 4.2, nr 127 temp. (Kommodus); RPC 4.2, nr 114 temp. (Marek Aureliusz [Kommodus]); A.R. Bellinger, *op. cit.*, T272–273; RPC 6, nr 3943 temp. i 3941 temp. (Sewer Aleksander).

wyobrażenia te nie były przecież zwierciadłem rzeczywistości, lecz symbolicznym przetworzeniem wybranych jej składników. Są to wyłącznie pojedyncze komponenty, w dodatku przedstawiane w uproszczonych obrazach. Niektóre z nich powtarzały się w różnych mennicach, innym razem pozostawały specyficzne dla produktów konkretnego miasta, ale też nieraz były częścią tradycji monetarnej utwierdzonej w danym ośrodku.

Nie przesądza to bynajmniej, że tłem dla rzymskiego mitu obrazowanego sylwetkami wilczy i dzieci na rewersach monet ze wskazanych prowincjonalnych ośrodków mennicznych było miejscowe zacisze, symbolizowane drzewem lub skałą. Pokazuje raczej, że obowiązywał powszechniejszy usus umieszczania postaci z odległej przeszłości w oprawie drzew czy skał, co być może miało sygnalizować dziewiczy i surowy charakter krajobrazu, w którym funkcjonowali bohaterowie epoki mitycznej. W ikonografii mennictwa rzymskiego Romulus, założyciel Miasta nad Tybrem i twórca jego pierwszej zabudowy, przecież nie pojawia się na tle budowli miejskich⁸⁵, a w swej dziecięcej postaci należy do epoki przedmiejskiej, naznaczonej pierwotnym stanem otoczenia.

Przynajmniej w niektórych zaprezentowanych rozwiązaniach elementy główne i drugoplanowe w wyobrażeniach monet wspólnie głosiły idee powszechne, niekiedy jednak wyrażały intencje partykularne. To, co na rewersach emisji imperialnych jest zaledwie dodatkiem, który osadza daną scenę w pejzażu pierwotnym i nawiązuje wprost do treści opowieści o losie założycieli, na monetach prowincjonalnych może nabierać wagi równorzędnego przewodniego składnika, symbolizując lokalną tradycję lub okolicę. Centrum wyobrażenia monetarnego, czyli motyw bazowy, nie musi więc określać jedyne rozwiązanie treści przesłania. Bywa, że zamienia swe miejsce z tym, co dopełniające w wyobrażeniu. *À rebours*, marginalia te mijają się z centrum i, zajmwszy miejsce na przeciwnej stronie wyimaginowanej hierarchii elementów ikonografii monetarnej, wspierają kolejne możliwe propozycje odczytywania przekazu.

⁸⁵ Sylwetka Romulusa pozostaje wyabstrahowana z tła nawet, gdy obraz przedstawia bohatera dorosłego, kroczącego z trofeum na ramieniu, czyli odnosi się do stanu już po założeniu Rzymu, co wskazano w inskrypcji ROMVLI CONDITORI; cf. RIC 2.3, nr 1422–1431 (Au/D, ok. 130 r.), 2891–2892 (Ses, 130–138).

1. D, Antoninus Pius, Rzym, 140–143; aw.: ANTONINVS AVG PIVS P P, popiersie cesarza; rew.: TR POT COS III, wilczyca i dzieci w grocie; por. RIC 3, Ant. P., nr 95; CNG 271, Lot 456; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=202513> [dostęp: 02.12.2022].

2. D, Rzym, 137 r. p.n.e., aw.: głowa Romy; rew.: SEX POMP [FOSTLVS], ROMA, pasterz, wilczyca i dzieci, drzewo; RRC 235.1c; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=212629> [dostęp: 02.12.2022].

3. Au, Wespazjan (Tytus *caes.*), Rzym, 77–78; aw.: T CAESAR IMP VESPASIANVS, popiersie cesarza; rew.: COS VI, Roma, wilczyca i dzieci, ptaki; RIC 2.1 Vesp. (Tit.), nr 954; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=393989> [dostęp: 02.12.2022].

4. Didr, ok. 269–266 p.n.e.; aw.: głowa Herkulesa; rew.: ROMANO, Roma i dzieci, ptaki; RRC 20.1; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=290847> [dostęp: 02.12.2022].

5. Æ, Ilium, 238–244; aw.: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝ ΓΟΡΑΙΑΝΟ, popiersie cesarza; rew.: ΙΑΙΕΩΝ, wilczyca i dzieci; RPC 7.1, nr 45; CNG 444, Lot 268; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=382379> [dostęp: 02.12.2022].

6. Æ, Parium, 253–268; aw.: ΡΑΡΙΟ ΚΟΝΔΙΤ, głowa herosa; rew.: ΚΓΙΗΡ, wilczyca i dzieci, drzewo i ptak; SNG vA, nr 1331; CNG 93, Lot 784; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=231398> [dostęp: 02.12.2022].

7. Æ, Antiochia, 222–235; aw.: ΙΜΡ ΚΑΕΣ ΣΕΥΕΡ ΑΛΕΧΑΝΔΕΡ, głowa cesarza; rew.: ΚΟΛ ΚΑΕΣ ΑΝΤΙΟΧ, S R, wilczyca i dzieci, drzewo; A. Krzyżanowska, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Varsovie 1970, nr X/21; CNG 270, Lot 225; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=201700> [dostęp: 02.12.2022].

8. Æ, Antiochia, 238–244; aw.: ΙΜΡ ΚΑΕΣ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ ΑΥΓ, popiersie cesarza; rew.: ΚΟΛ ΚΑΕΣ ΑΝΤΙΟΧ, S R, wilczyca i dzieci, drzewo; A. Krzyżanowska, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Varsovie 1970, nr X/47; por. SNG Fr., nr 1199; SNG Cop., nr 69 var; CNG 69, Lot 1040; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=65613> [dostęp: 02.12.2022].

9. Æ, Antiochia, 260–268; aw.: IMP CAES PALLI [...] GALLIENO, popiersie cesarza; rew.: ANTIOCH COLONIA, S R, wilczyca i dzieci, drzewo; por. A. Krzyżanowska, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Varsovie 1970, nr –/21; CNG 349, Lot 286; <https://www.cng-coins.com/Coin.aspx?CoinID=283553> [dostęp: 02.12.2022].

10. Æ, Neapolis, 247–249; aw.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, popiersie cesarza; rew.: COL SE[IRG], NEAPOL, wilczyca i dzieci, góra Gerizim; RPC 8, unassigned 2403; CNG 76, Lot 1137; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=108812> [dostęp: 02.12.2022].

11. Æ, Neapolis, 247–249; aw.: IMP C M IVL PHILIPPO P F AVG, popiersie cesarza; rew.: COL SERG, NEAPOL, „założyciel” przy lemieszu ciągniętym przez parę zwierząt, góra Gerizim, *vexillum* i orzeł; RPC 8, unassigned 2312; CNG 99, Lot 530; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282479> [dostęp: 02.12.2022].

12. Ses, Antoninus Pius, Rzym, 140–144 r.; aw.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III, popiersie cesarza; rew.: S C, wilczyca i dzieci w grocie, orzeł; RIC 3, Ant. P., nr 632; *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 4: *Antoninus Pius to Commodus*, red. H. Mattingly, London 1940 (repr. 1968), nr 1300, pl. 30.8 [dostęp: 02.12.2022].

13. Æ, Ilium, 161–180; aw.: [...], popiersie cesarza; rew.: ΙΛΙΕΩΝ, wilczyca i dzieci, skała, orzeł; A.R. Bellinger, *Troy: the Coins*, Princeton 1961, T151; CNG 297, Lot 65; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=228109> [dostęp: 02.12.2022].

14. Ilium, II w., fragment dekoracji teatru; H. Winnefeld, *Die Bilwerke aus Marmor und Thon, w: Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870–1894*, 2, red. W. Dörpfeld, Athen 1902, pl. 53.1 [dostęp: 02.12.2022].

15. Æ, Ilium, 117–138; aw.: ΑΥΤ ΚΑΙ CE ΤΡΑΙΑΝΟC ΑΔΡΙΑΝΟC, popiersie cesarza; rew.: ΙΛΙΕΩΝ, Eneasz z ojcem i synem, wilczyca i dzieci; RPC 3, nr 1570; CNG 73, Lot 713; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=91197> [dostęp: 02.12.2022].

16. Æ, Ilium, 193–211; aw.: ΑΥ ΚΑΙ Α CΕΡΤΙ CΕΟΥ ΗΡΟC ΠΙCΡ, popiersie cesarza; rew.: ΕΚΤΩΡ, ΙΛΙΕΩΝ, Hektor jadący w kwadrydze, z posązką Nike w ręku; H. von Fritze, *Die Münzen von Ilion*, w: *Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870–1894*, 2, red. W. Dörpfeld, Athen 1902, nr 89; CNG 91, Lot 518; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=215785> [dostęp: 02.12.2022].

17. Æ, Ilium, 174/5–177; aw.: AV K Λ AVPH KOMOΔOC, popiersie władcy; rew.: ΙΛΙΕΩΝ, Parys siedzący pod drzewem, trzy boginie przed nim; RPC 4.2, nr 11279 temp.; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=324646> [dostęp: 02.12.2022].

18. Æ, Ilium, 161–180; aw.: AV KAI MAV ANTΩNEIN, głowa cesarza; rew.: SKAMANΔPOC, ΙΛΙΕΩΝ, bóg rzeki Skamander; RPC 4.2, nr 89 temp.; CNG 195, Lot 140; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=129064> [dostęp: 02.12.2022].

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Apollodorus, *Bibliotheca. La Bibliothèque d'Apollodore*, tłum., oprac. J.-C. Carrière, B. Massonnie, Paris 1991.
- Cicero, *In M. Antonium oratio Philippica secunda. Cicéron, Discours, 19: Philippiques I à IV*, tłum., oprac. A. Boulanger, P. Wuilleumier, Paris 1972.
- Dionysius Halicarnassensis. Denys d'Halicarnasse, *Antiquités romaines, 1*, tłum., oprac. V. Fromentin, Paris 1998.
- Livius, *Ab Urbe condita libri CXLII. Tite-Live, Histoire romaine, 1*, tłum., oprac. J. Bayet, G. Baillet, Paris 1995.
- Lucretius, *De rerum natura. Lucrèce, De la Nature, 2*, tłum., oprac. A. Ernout, Paris 1960.
- Philostrati Maioris *Imagines. Philostrate, La Galerie de Tableaux*, tłum., oprac. A. Bougot, P. Hadot, F. Lissarrague, Paris 1991.
- Varron, *De lingua latina, 5*, tłum., oprac. J. Collart, Paris 1954.

Studies (Opracowania)

- A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, red. R.S. Poole, 1–29, London 1873–1927.
- A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Empire in the British Museum, 4: Antoninus Pius to Commodus*, red. H. Mattingly, London 1940 (repr. 1968).

- Abdy R., Mittag P., *The Roman Imperial Coinage*, 2.3: *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, London 2019.
- Amandry M., Burnett A., in collaboration with J. Mairat, and with contribution by W. Metcalf, L. Bricault, M. Blet-Lemarquand, *Roman Provincial Coinage*, 3: *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96–138)*, London–Paris 2015.
- Babelon E., *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, 1, Paris 1885.
- Bellinger A.R., *Troy: the Coins*, Princeton 1961.
- Burnett A., Amandry M., Ripollès P.P., Bland R., Blet-Lemarquand M., Bricault L., Butcher K., Calomino C., Carradice I., Heuchert V., Hostein A., Howgego C., Levante E., Mairat J., Metcalf W.E., Spoerri Butcher M., Nurpetlian J., Peter U., *Roman Provincial Coinage*, London–Paris 1992 i nn.
- Burnett A., Amandry M., Ripollès P.P., *Roman Provincial Coinage*, 1: *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, London–Paris 1992.
- Calomino D., Burnett A., *Roman Provincial Coinage*, 6: *From Elgabalus to Maximinus (AD 218–238)*, online 2017: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024].
- Carafa P., *Il costume e l'aratro del fondatore*, w: *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, red. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000.
- Carafa P., *Il solco primigenio e le mura*, w: *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, red. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000.
- Carradice I.A., Buttrey T.V., *The Roman Imperial Coinage*, 2.1: *From AD 69–96 Vespasian to Domitian*, London 2007.
- Cheilik M., *Numismatic and Pictorial Landscapes*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 1965, 6, 3.
- Coles A.I., *Roman Colonies in Republic and Empire*, Leiden 2020.
- Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.
- Croisille J.-M., *Paysages dans la peinture romaine. Aux origines d'un genre pictural*, Paris 2010.
- Dardenay A., *Images des Fondateurs. D'Enée à Romulus*, Bordeaux 2012.
- Dąbrowa E., *Les colonies et la colonisation romaine en Anatolie et au Proche-Orient (II–III s. après J.-C.): nouvelles observations*, w: *Electrum. Studies in Ancient History*, 7: *The Roman Near East and Armenia*, red. E. Dąbrowa, Kraków 2003.
- Dąbrowa E., *Les colonies honoraires ou les colonies de vétérans? Observations sur l'iconographie de quelques types de revers de monnaies coloniales*, w: *Hommages à Carl Deroux*, 3, red. P. Defosse, Bruxelles 2003.
- Dąbrowa E., *Lupa Romana sur les revers des monnaies des villes d'Asie Mineure (II–III s. après J.-C.)*, w: *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag am 15. September 2004, dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden*, red. H. Heftner, K. Tomaschitz, Wien 2004.
- Dulière C., *Lupa Romana. Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, Bruxelles–Rome 1979.
- Eckstein A.M., *The Foundation Day of Roman „Coloniae”*, „California Studies in Classical Antiquity” 1979, 12.
- Evans J. DeRose, *From Mountain to Icon. Mount Gerizim on Roman Provincial Coins from Neapolis, Samaria*, „Near Eastern Archaeology” 2011, 74, 3.
- Filges A., *Münzbild und Gemeinschaft. Die Prägungen der römischen Kolonien in Kleinasien*, Bonn 2015.
- Gnecchi F., *Appunti di numismatica romana. CXI–CXII: La fauna e la flora nei tipi monetali*, „Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini” 1916, 29.
- Gnecchi F., *I medaglioni romani, descritti ed illustrati*, 1–3, Milano 1912.

- Guillaume-Coirier G., *Arbres et herbe. Croyances et usages rattachés aux origines de Rome*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome. Antiquité” 1992, 104, 1.
- Harl K.W., *The Coinage of Neapolis in Samaria, A.D. 244–253*, „The American Numismatic Society. Museum Notes” 1984, 29.
- Heuchert V., *Roman Provincial Coinage, 4: The Antonines (AD 138–192)*, online 2005, with temporary numbers: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024].
- Hill G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, London 1900.
- Hill G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, London 1897.
- Hostein A., Mairat J., commenced by E. Levante†, *Roman Provincial Coinage, 9: From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249–254)*, London–Paris 2016.
- Howgego C., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, w: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, red. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford–New York 2005.
- Katsari C., Mitchell S., *The Roman Colonies of Greece and Asia Minor. Questions of State and Civic Identity*, „Athenaeum” 2008, 96, 1.
- Kienast D., Eck W., Heil M., *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017.
- Kluczek A.A., *Ex nummis historia. Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Katowice 2021.
- Kluczek A.A., *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019.
- Körner P., *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin–New York 2002.
- Kremydi-Sicilianou S., „Belonging” to Rome, „Remaining” Greek: *Coinage and Identity in Roman Macedonia*, w: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, red. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford–New York 2005.
- Kropp A.J.M., *A Roman altar on Mount Gerizim: Rediscovering a civic icon on tetradrachms of Neapolis (Samaria)*, „Journal of Roman Archaeology” 2021, 34, 1.
- Krzyżanowska A., *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Varsovie 1970.
- La leggenda di Roma, 1. Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, red. A. Carandini, Milano 2006.
- Lindner R., *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte*, Stuttgart 1994.
- Mairat J., Spoerri Butcher M., with M. Amandry, K. Butcher, E. Levante†, J. Nurpetlian, U. Peter, *Roman Provincial Coinage, 8: Philip (AD 244–249). All provinces except Asia*, online 2020: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024].
- Mairat J., Spoerri Butcher M., with M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter, *Roman Provincial Coinage, 7.2: Gordian I to Gordian III (AD 238–244). All provinces except Asia*, London–Paris 2022.
- Mattingly H., Sydenham E.A., *The Roman Imperial Coinage, 3: Antoninus Pius to Commodus*, London 1930 (repr. 1968).
- Meshorer Y., *The Coinage of Aelia Capitolina*, Jerusalem 1989.
- Metcalf W.E., *Roman Provincial Coinage, 10: From Valerian to Diocletian (AD 253–297). Asia*, <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> [dostęp: 04.03.2024].
- Mittag P.F., *Römische Medaillons II. Antoninus Pius*, Stuttgart 2019.
- Mittag P.F., *Zu einigen ungewöhnlichen Medaillons des Antoninus Pius*, w: *Jenseits des Narrativs Antoninus Pius in den nicht-literarischen Quellen*, red. C. Michels, P.F. Mittag, Stuttgart 2017.

- Pause-Dreyer U., *Die Heroen des Trojanischen Krieges auf griechischen Münzen*, München 1975.
- Price M.J., Trell B.L., *Coins and Their Cities: Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*, London 1977.
- Rea J.A., *Legendary Rome: Myth, Monuments, and Memory on the Palatine and Capitoline*, London 2007.
- Rémy B., *Antonin le Pieux (138–161). Le siècle d'or de Rome*, Paris 2005.
- Rouveret A., *Histoire et imaginaire de la peinture ancienne*, Paris–Rome 1989.
- Rouveret A., *Les paysages de Philostrate*, w: *Le défi de l'art. Philostrate, Callistrate et l'image sophistique*, red. M. Constantini et al., Rennes 2006.
- Rouveret A., *Paysage des origines et quête d'identité dans l'œuvre de Properce*, w: *Origines gentium*, red. V. Fromentin, S. Gotteland, Bordeaux 2001.
- Rouveret A., *Peinture et art de la mémoire: le paysage et l'allégorie dans les tableaux grecs et romains*, „Compte rendu de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 1982, 126, 3.
- Rouveret A., *Pictos ediscere mundos. Perception et imaginaire du paysage dans la peinture hellénistique et romaine*, „Ktèma” 2004, 29.
- Sage M., *Roman Visitors to Ilium in the Roman Imperial and Late Antique Period: the Symbolic Functions of a Landscape*, „Studia Troica” 2000, 10.
- Sandberg L., *The Coinage of Flavia Neapolis under Philip I – the Roman Connection*, „Israel Numismatic Research” 2019, 14.
- Spoerri Butcher M., *Roman Provincial Coinage, 7.1: Gordian I to Gordian III (AD 238–244). Asia*, London–Paris 2006.
- Stevens S., *The emperor and the plough; (re)founding the city and extending the empire*, „Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving” 2019, 94.
- Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: *Sammlung von Aulock*, oprac. G. Kleiner et al., Berlin 1957–1968.
- Sylloge Nummorum Graecorum. *France*, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médaille, Paris 1983–2003.
- Sylloge Nummorum Graecorum. *The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*, Copenhagen 1942–1969.
- Szaivert W., *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Wien 1986, *Moneta Imperii Romani* 18.
- Vermeule C.C., *Neon Ilium and Ilium Novum: Kings, Soldiers, Citizens, and Tourists at Classical Troy*, w: *Art and Archaeology of Antiquity*, 4, London 2003.
- von Fritze H., *Die Münzen von Ilium*, w: *Troja und Ilium: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilium 1870–1894*, 2, red. W. Dörpfeld, Athen 1902.
- Woytek B., *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, Wien 2010, *Moneta Imperii Romani* 14.
- Wroth W., *Catalogue of the Greek Coins of Mysia*, London 1892.
- Weiß P., *Zwei Münzen von Nikaia und Ilium*, „Chiron” 1980, 10.
- Williamson G., *Aspects of Identity*, w: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, red. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford–New York 2005.
- Winnefeld H., *Die Bilwerke aus Marmor und Thon*, w: *Troja und Ilium: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilium 1870–1894*, 2, red. W. Dörpfeld, Athen 1902.
- Ziegler R., *Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen*, München 1988.

NOTA O AUTORZE

Agata Aleksandra Kluczek – prof. dr hab., profesor w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jest historykiem starożytnego Cesarstwa Rzymskiego. Jej zainteresowania badawcze skupiają się wokół ideologii władców Cesarstwa Rzymskiego, a zwłaszcza ikonografii rzymskich numizmatów.

ABOUT THE AUTHOR

Agata Aleksandra Kluczek – full professor at the Institute of History in the University of Silesia in Katowice. She is a historian of ancient Roman Empire. Her research interests are focused on the ideology of Roman imperial rulers, and especially on the iconography of Roman numismatic items.